

חינוך לאחריות

צבי ערב

כל בני האדם שווים ביכולתם ליטול אחריות,¹ אך אחריות דומה לתפוח אדמה לווהט – כל אחד משליך אותה למישהו אחר.

חיבור זה, שעניינו אחריות, בא להציע תשתית רעיונית חדשה לחינוך. הוא אינו מציע חידוש רעיוני של ממש, אלא ארגון מחדש של רעיונות מוכרים לכדי גישה חדשה. אין הכוונה לעסוק במדיניות החינוך, בתוכני החינוך או באמצעים ליישום מטרות החינוך באופן ישיר, אלא להציג מהלך חשיבה שונה מתוך כוונה לעורר דיון ציבורי בגישה לחינוך.

החינוך לאחריות מעמיד את האדם לפני כל מטרה, את האיכות לפני הכמות, ואת האידך לפני המה. גם הכמות והמטרה חשובים, אבל הם אינם צריכים לשחק את התפקיד הראשי. גישה זו רואה בחופש את המאפיין המהותי לאדם ובאחריות את המוציאה לפועל הערכית של החופש.² הלוא החופש חסר ערך קונקרטי, מכיוון שהוא מאפשר כל מחשבה, ביטוי ופעולה; גם הצעדת אנשים למחנות מוות וגם הצלתם מתוך סיכון אישי אפשריים מבחינת החופש. האחריות היא שמעניקה ערך לחופש במובן שכל פעולה שאינה מכילה פגיעה מכוונת או זדונית בזולת, בעצמו או בסביבה נתפסת כמעשה אחראי.³ בהתאם לכך, אחריות נתפסת כדבר המשמעותי

1 בחיבור זה השתמשתי בצירוף "נטילת אחריות" ולא בביטוי המקובל "קבלת אחריות", מאחר שכוונתי היא לנטילת אחריות טרם מעשה ולא לקבלת אחריות לאחר מעשה. נראה לי שכדי לקבל אחריות יש צורך שמישהו ייתן לי אותה או שמשוה ישתבש כדי שאדרש לקבל על עצמי את האחריות. לעומת זאת, בחיבור זה הדגש הוא על הממד האישי של נטילת אחריות מתוך בחירה חופשית לפני המעשה ובמהלכו, ועל כך ראו בחיבור עצמו.

2 יש כמובן גישות הטוענות כי לאדם אין חופש, והוויכוח בסוגיה זו הוא עתיק יומין. הנחת היסוד של מסה זו היא כי לאדם יש חופש ואין בכוונתי להתפלמס עם החולקים עלי. להרחבת הדיון בעניין חופש הבחירה והגישות השונות לסוגיה זו, ראו Pink, 2003.

3 הפילוסוף הצרפתי ריימון פולן מגדיר את האחריות כמעניקת ערך לחופש וכביטוי האנושי הנשגב של מימוש החופש בפועל. למרות היותו פילוסוף פוליטי-חברתי, נקודת המוצא שלו היא האינדיבידואל, חופש הבחירה שלו והאחריות המקיימת חופש זה בפועל (Polin, 1987).

ביותר לאדם הרוצה לממש את מהותו באופן ערכי. מכיוון שבאחריות יש לבחור (שהרי היא אופציה הנגזרת מן החופש) ומאחר שהיא נרכשת ברובה (יש ברוב המקרים ללמוד איך לטול את האחריות), ומכיוון שלדעתי אחריות יש לטול על כל דבר ועניין (למן האישי והפנימי ועד לחברתי, הציבורי, המקצועי והסביבתי) – הרי יש לחנך לאחריות. אחריות היא תוצר של חופש הבחירה, אך בה במידה היא ביטוי של אותו החופש. אפשר לומר כי אין אחריות ללא חופש, אך אין ערך לחופש ללא אחריות. אחריות, אם כן, היא ערך היסוד במהלך המחשבה שאציג להלן, ומכיוון שכאמור אין אחריות ללא חופש, יש לעמוד על הזיקה שבין השניים ולבחון את משמעותם בהקשר של החינוך.

מאז ימי אריסטו מסכימים רוב ההוגים והחוקרים המקבלים את הטענה כי לאדם יש חופש בחירה (לעומת הטוענים לדטרמיניזם), שקיימת זיקה בין אחריות לבין חופש הבחירה. שכן, פעילות המתבצעת מתוך בחירה חופשית היא הפעילות היחידה שהאדם יכול להיות אחראי לה, כלומר לשאת באחריות לה. רוצה לומר: אחריות היא דבר שעל האדם לטול מבחירתו החופשית (ענבר, 1983).

אך מהי אותה אחריות? כשניגשים לבחון שאלה זו נתקלים בתופעה מעניינת. כמעט כל אדם מבין על מה מדברים כשאומרים אחריות, אבל קשה להגדירה. אחריות היא מושג שמרבים לדבר עליו ולהעניק לו משמעויות שונות גם בהגות הפילוסופית וגם בהקשריה היום-יומיים הפרקטיים, ולכן יש מקום לפרטם. יש הרואים את המקור לאחריות בטבע – באחריות האם לצאצאיה. אחריות ראשונית זו, הדאגה לשמירה על הצאצא ולהתפתחותו עד בגרותו, גם אם היא בעלת חשיבות עליונה, היא ברובה תכונה הישרדותית תורשתית המשותפת לרוב בעלי החיים ובהם האדם,⁴ וכך גם בהרחבתה לאחריות על המשפחה. אחרים רואים באחריות בראש וראשונה פעילות מוסרית.⁵ האחריות שאני מעוניין להציג כאן איננה מוגבלת ליכולת הישרדותו של האדם ואינה מושתתת עליה, ואף אינה נתונה לכללי המוסר בלבד (יהיו אשר יהיו), אלא ליכולתו של האדם לשקלל את מעשיו בין הפן ההישרדותי לבין זה המוסרי לכדי מעשה ראוי, שבבסיסו אין פגיעה מכוונת או זדונית בזולת, בטבע או בעצמו. יכולת זו היא שמדגישה את זיקת האחריות לחופש הבחירה. חופש הבחירה הוא

4 לטבע כמקור האחריות, ראו Jonas, 1984.

5 למרות חילוקי הדעות ביניהם, אחריות כפעילות מוסרית מעיקרה משתקפת הן מכתביו של מרטין בובר והן מאלה של עמנואל לוינס. לדוגמה ראו בובר, 1980; לוינס, 2002.

שמאפשר את האופציות השונות העומדות לבחירה, למן האופציה ההישרדותית ועד לאופציה המוסרית, ומכאן שמקור האחריות הוא בחופש וכך גם מקור המוסר.⁶ המעשה האחראי, אם כן, תלוי בשני קצוות אלה ברגע הבחירה של האדם עצמו. בכל מקרה שמתעוררת דילמה בנוגע לקבלת האחריות, למשל – אם לקפוץ לנהר ולהציל אדם טובע – תהיה הבחירה נתונה לאדם הספציפי העומד מולה. אם האדם המתלבט יודע לשחות, בחירתו תהיה שונה לחלוטין מזו של אדם מתלבט שאינו יודע לשחות. האחד ייטול את האחריות בקפיצה לנהר בניסיון להציל את הטובע, ואילו האחר יפעל באחריות אם לא יקפוץ לנהר, ביודעו כי בקפיצתו יגרום למותם של שני אנשים. לחלופין, הוא יקרא לעזרת אדם שיודע לשחות. אין מדובר כאן באנשים אדישים או אנוכיים, אלא באנשים המעוניינים לפעול באחריות, אך הדילמה שהם ניצבים מולה מכוונת אותם לבחירות שונות, היכולות לגלות אחריות באותה המידה.

עקרון האי־פגיעה (בזולת, בעצמו או בסביבה) המוחל על הגדרה זו של אחריות איננו שרירותי ואינו בא לכסות אותה במעטפת פסודו־מוסרית. עיקרון זה נובע מן ההנחה, שבכל אדם גלום חופש. פגיעה באדם אחר פירושה פגיעה בחופש שלו, אם זמנית ואם מתמשכת. פירוש הפגיעה הזאת היא שלילת המרכיב האנושי שבו, ולכן כל פגיעה של אדם באחר או בעצמו היא פגיעה במהותו של האדם – בחופש וביכולתו לממשו באמצעות נטילת האחריות. הפגיעה בחופש היא הפגיעה המהותית ביותר באדם.

כל מעשה אלימות הוא פגיעה בחופש של האדם, בין שהפגיעה היא בחופש הפיזי ובין שהיא בחופש הנפשי, בחופש המחשבה והביטוי שלו או בתוצרים שיצר בזכות החופש שלו, ואין הכוונה לאלימות לצורך הישרדות גרידא, כפי שהיא קיימת אצל בעלי החיים בטבע (לורנץ, תשל"ג). האדם אליים כלפי בני מינו ומתעלל בהם, מנצל אותם וכופה את רצונו עליהם לשם השגת תחושת כוח, שליטה בהם או לשם האדרת "כבודו" בידיעה ברורה שהנפגע עובר לעיתים סבל נורא. האדם, בזכות יכולתו להבחין בין טוב לרע, לא רק מסוגל להבחין בסבל של הזולת אלא אף לבחור לגרום לסבל זה ולהוציא אל הפועל את תוכניתו. כלומר, היכולת להכיר במוסר

6 גם הדעות בדבר מקור המוסר או הקריטריון לחוקי המוסר או "מקור הסמכות" מגוונות, אך תפיסה זו של מקור האחריות והמוסר בחופש שוללת כל מקור חיצוני בקריטריון אפשרי לכך, כי אם ישנו מקור כזה, הרי החופש לבחור בין האפשרויות למיניהן יישלל מן האדם והוא יידון לפעול באופן הכרחי. כך יוצא שהמוסר עצמו הוא תוצר של חופש המחשבה, המציג אפשרויות שונות בפני האדם החופשי להחליט בעצמו מה לעשות ואיך לעשות זאת.

ולהגדירו כטוב מקפלת בתוכה גם את האפשרות לפעול באופן לא מוסרי. החופש מאפשר את כל כיווני הבחירה, והבחירה הלא-מוסרית הנפשעת והאלימה לשמה מעוגנת באותו מקור שמאפשר את המוסר עצמו – החופש. לכן, אנו מכירים בכך (וההיסטוריה האנושית מוכיחה זאת) שהאדם ניחן באפשרויות הרסניות ואלימות שאינן קיימות כלל אצל החיות, או שלמצער אינן ניכרות לנו ממעשיהן (לורנץ, תשל"ג).

האדם יכול להרוס לשם ההרס עצמו, ולהיות אלים כלפי בני מינו וכלפי כל המינים האחרים על פני האדמה, ואף כלפי הטבע עצמו – ציד לשם שעשוע, הרג ללא תכלית, כרייה בלתי מבוקרת, זיהום ללא הבחנה וכיוצא באלה – הכול מסיבות שהקשר ביניהן לבין הישרדות רופף ביותר או שאינן קיים כלל. לאלימות זו אני מתכוון באומרי שעל המעשה הראוי להיעשות ללא פגיעה בזולת, בעצמו או בטבע. כן, גם בטבע, מכיוון שהטבע הוא זה שמאפשר את התנאים ההכרחיים לאדם לחיות על פני האדמה, לשרוד ולממש את החופש הגלום בו.⁷

לנוכח הדברים הללו ניתן לחזור ולומר כי החופש חסר ערך ללא נטילת אחריות, ובמילים אחרות: נטילת האחריות היא שמעניקה ערך לחופש. אך מהו אותו החופש? החופש הוא מופשט ומוחלט. מופשט, משום שהוא נטול גשמיות. כמו כן אין לנו ידיעה מדוע הוא קיים באדם ורק באדם, כיצד הגיע אליו ואיך הוא פועל. מוחלט, מכיוון שלאדם אין אפשרות לבטל את החופש, למרות החופש הגלום בו. הוא יכול להתעלם מן החופש או לנצל אותו לצורך הונאה עצמית כתוצאה מן המועקה שיכול החופש לעורר ("תפוח האדמה הלוהט"), אך אין בידו לבטלו.⁸ כמו כן, החופש הגלום באדם מוגבל. האדם אינו יכול לבחור את מועד הולדתו ואת מקום הולדתו; לבחור שלא למות; לבחור להיות משהו שהוא איננו (ברווז, למשל); לבחור את כישרונותיו, את יכולותיו האינטלקטואליות או את יכולותיו הרגשיות; וכידוע, מקום הלידה קובע לא מעט בנוגע ליכולות הבחירה שלו (משפחה, חברה, תרבות). החופש

7 במקרה של בחירה בין פגיעה באדם או בטבע מתעוררת דילמה לא פשוטה, ויש לעשות הכול כדי למזער את הפגיעה הצפויה בשניהם. לדעתי, יש להציב את האדם מעל הטבע, אך במקרים קיצוניים, כשהשאלה היא להיות או לחדול, הבחירה אינה ברורה מאליה. או יש לפעול בהתאם למצב באותו מקרה, ואין תשובה אחת גזורה מראש.

8 על ניצול החופש לצורכי הונאה עצמית בעקבות תחושת המועקה שיכול החופש לעורר, ראו ברינקר, 1992.

הוא שמאפשר את כל הדברים שמעבר לאינסטינקט ההישרדותי, וכן חלופות שאפשר לבחור ביניהן – במחשבה, בביטוי, ביצירה או בפעולה. החופש הוא שמאפשר את המחשבה לגוניה – למן זו הפילוסופית, המוסרית והמתמטית, ועד הדמיון היוצר וכיוצא באלה. כל אלה הם תוצרים של החופש. החופש כמתכונת זו מוכר אצל האדם בלבד, והוא המבדילו מכל בעלי החיים האחרים שבטבע. יתר בעלי החיים פועלים (על פי הידוע לנו) בהתאם לאינסטינקט ההישרדות וההתרבות התורשתי שלהם. גם באדם קיים אינסטינקט זה, שמשמר אותו כבעל חיים ושיש לו חלק חשוב בעיצוב דפוסי פעולתו, אבל קיים בו גם החופש המאפשר לו לבחור אף בניגוד לאינסטינקטים שלו ולהבנות את עצמו ואת החברה בכיוונים שאינם הישרדותיים גרידא. אך כפי שנאמר לעיל, החופש כשלעצמו חסר ערך, ורק נטילת האחריות היא שמעניקה לו ערך. כלומר, האחריות היא המוציאה לפועל הערכית של החופש, ערכית לא רק במובן המוסרי של המילה, אלא גם בכך שהאחריות שומרת על החופש בזמן שהיא מוציאה אותו לפועל, שכן, כפי שכבר צוין, כל פגיעה באחר, בעצמי או בסביבה היא פגיעה בחופש ובאפשרות לממשו.

אחריות יש ליטול על הכול, למן האחריות על עצמי (רצונותי, חלומותי, כישרונותי) ועד האחריות על הזולת (משפחתי, קהילתי, החברה שלי וכיוצא באלה). אחריות נטילת בהקשר המקצועי, הציבורי, השלטוני, המשפטי, וכמובן בהקשר הסביבתי והעיתי (זה הנוגע לעתיד התנהלות העולם). אחריות קודמת לכל ערך, מאחר שעל כל ערך (צדק, שוויון, אחווה, שלום וכדומה) יש ליטול אחריות כדי לממשו. ערך איננו קיים ללא נטילת האחריות עליו, ולכן האחריות נתפסת כערך המהותי לאדם. אחריות היא התשתית הערכית העליונה שבאמצעותה אפשר לממש כל דבר, לרבות ערכים.

האחריות היא, אם כן, תוצר של החופש (באחריות יש לבחור), אך היא גם הביטוי הערכי של החופש. ללא אחריות אין ערך לחופש, מכיוון שכל פעולה שאיננה אחראית פוגעת בחופש של האדם, בעל החופש. כל פעולה היכולה לפגוע בחופש מנוגדת לחופש, אף על פי שהחופש מאפשר אותה.⁹ אפשר אפוא לומר בזהירות, כי למעשה אין חופש ללא אחריות, שהרי כל פעולה שאינה נעשית מתוך אחריות פוגעת בחופש, מצמצמת אותו, ובמקרים קיצוניים מבטלת אותו. בקצרה, אלה הם סיבה ומסובב.

9 הדבר דומה לדמוקרטיה המאפשרת חופש ביטוי, אך יהיה זה מנוגד לדמוקרטיה להתבטא נגדה. שכן, למרות שביטוי אנטי־דמוקרטי מתאפשר במסגרת הדמוקרטיה, הוא מנוגד לדמוקרטיה מפאת יכולתו להרוס אותה.

בהתאם לכך ניתן לומר, כי באדם נמצאת תשתית מופשטת ומוחלטת בעבורו – חופש הבחירה, המאפשר לו לפעול באופן אוטונומי ולכוון את בחירותיו ואת מעשיו מתוך עצמו ללא כורח, אך בהתאם למגבלות שצוינו (חוסר היכולת לבחור את מקום הלידה, את הכישרונות שלנו וכיוצא באלה). לכן, אפשר לקבוע באופן המניח את הדעת, שהאדם הוא יצור אוטונומי, המושתת על גורם מופשט שאינו נמצא בשליטתו, קרי החופש. נראה כי החיבור שבין המופשט, המאפשר לאדם את האוטונומיה שלו, ובין בחירתו של האדם בפועל, הוא מקור הסמכות שלו. האחריות הנתפסת כמממשת את החופש איננה הכרחית לאדם אלא נתונה לבחירתו. דבר זה איננו מולד מעיקרו, אלא נרכש ברובו. ומכיוון שהאחריות זוהתה כמקימת הערכית של החופש, והחופש זוהה כמאפיין המהותי של האדם, ומכיוון שאחריות היא דבר נרכש ברובו, הרי אם ברצוננו לממש את הווייתנו הייחודית הזאת, עלינו לחנך לאחריות.

אחריות צריכה להיות התשתית לחינוך, אם אנו מעוניינים לממש את החופש הנמצא בנו, אותו החופש המאפשר לנו את כל הדברים שמעבר להישרדות הבסיסית שלנו. האדם הופך אדם ברגע המימוש של החופש, ולא מפני שהחופש גלום בו. מימוש החופש הוא שמגדיר את האדם כאדם, והדבר תלוי בבחירתו.¹⁰ מכיוון שמימוש זה תלוי בבחירתו באחריות שייטול על עצמו בכל דבר ועניין, כפי שנטען עד כה, הרי האחריות המעשית היא זו שמגדירה את האדם בפועל, ואף ניתן לומר כי אדם שאינו פועל באחריות איננו חופשי במלוא מובן המילה. אי לכך, טענתי היא שהאחריות צריכה לשמש תשתית לחינוך, ממש כפי שדיעתי קרוא וכתוב וחשבון נתפסים כתשתית להנחלת ידע והשכלה. אחריות היא התשתית ולא המטרה. החינוך לאחריות, אם כן, שם את הדגש על השאלה כיצד לפעול ועל איכות הפעולה ולא על המטרה או על ההישג. בשונה מן החינוך הרווח כיום, ששם את הדגש על המטרה ועל ההישג תוך כדי התמקדות בתחרותיות כזרו להשגת שני אלה, החינוך לאחריות מתמקד בהענקת כלים למימוש האחריות. האחריות איננה פוסלת את ההישג, אלא

10 הגדרה זו אינה מדירה אנשים מוגבלים שאינם מסוגלים לבחור באופן חופשי כפי שאנו מבינים זאת, אלא להפך. האחריות להיותם של בני אדם חופשיים מוטלת על הזולת: עליו להעניק להם מעמד זה בהתייחסו אליהם באופן אחראי שאינו פוגע בהם למרות מוגבלותם. מבלי להרחיב בנושא, ניתן לומר כי קבלת האדם המוגבל את היחס המופגן כלפיו כחיובי, לא פוגע, מכבד ואוהד היא כקבלת הבחירה המופגנת כלפיו ולפיכך היא גורמת לכך שגם הוא נחשב לחופשי. ואין כאן מקום לדון במקרים קיצוניים שאין בהם כל תקשורת בין האדם המוגבל לסביבתו. במקרים כאלה על החמלה האנושית לבוא לידי ביטוי יותר מכול.

משנה את סדר הדברים. דרך הפעולה ואיכותה קודמות להשגת המטרה, והן החשובות מבחינת החינוך לאחריות. הלמידה כיצד ליטול אחריות – על כל המורכבות והדילמות הכרוכות בכך, תוך כדי ההבנה כי האחריות היא תמיד אישית ותלויה באדם עצמו (שכן הבחירה נעשית תמיד על ידו ורק על ידו) – מציבה במרכז החינוך את האדם ולא את ההישג או את המטרה.

אמון בעצמי, הערכה עצמית גבוהה, מחשבה עצמית ופעולה עצמית נדרשים מן האדם המעוניין לקבל אחריות, ולכל אלה יש לכוון כדי ליצור את התשתית לאחריות, שהיא התשתית להיות האדם אדם. הדרך חשובה יותר מן המטרה או ההישג. החינוך לאחריות הוא החינוך למימוש החופש במובנו הערכי בכל דבר ועניין בחיים, אך לא הערך הספציפי הוא החשוב (וערכים כידוע משתנים מעת לעת וממקום למקום ואף מאדם לאדם כשמדובר בהגשמת עצמו), אלא האופן שנוטלים את האחריות עליו. בכל נטילת אחריות יש ממד של מחויבות כלפי מושא האחריות. במילים אחרות, ככל שהאדם מרבה להתחייב (ביוזמתו) וליטול אחריות (על כל דבר), כך הוא חופשי יותר ומממש את מהותו באופן ערכי. כך מתחברים המופשט והגשמי לדבר אחד ומתקיימים בעת ובעונה אחת. הפנמת החשיבות של האחריות יחד עם לימוד והכשרה לדרכי נטילת האחריות יהפכו את אותו "תפוח האדמה" לפחות לזהט ולפחות מפחיד, ויאפשרו לאדם לעמוד על מהותו ולקיים עצמו כאדם חופשי.

הדרכים, האמצעים והיישומים של החינוך לאחריות רבים ומגוונים, וצרה היריעה מלדון בנושא משמעותי זה. ראוי שפרגוגים, אנשי חינוך והוגי דעות מתחומים שונים יקדישו לו את מיטב המחשבה והיצירה שלהם. אך יש לזכור כי החינוך לאחריות איננו רק מצע לחינוך בית ספרי, אלא מצע לחינוך בכלל. הוא אינו עוד "מקצוע" נלמד או נושא שנתי, אלא תהליך חובק-כול. החינוך לאחריות מתחיל בלידה, ולעולם אינו מסתיים. החינוך לאחריות מכוון לכל אדם בכל שלב של חייו והוא תהליך אין-סופי של הפנמה, של לימוד ושל תרגול האחריות, המאפשרת לו לממש את מהותו, קרי להיות חופשי. החינוך לאחריות מכוון לחיים הפנימיים והאישיים, למשפחה, לחיי החברה על כל נגזרותיה, לחיי העבודה והמקצוע, לחיים הציבוריים ולחיים שסביבנו – הטבע על כל שפעתו. אחריות היא תשתית החיים האנושיים המתאפשרים לנוכח החופש הגלום בנו, אך חופש זה, למרות היותו מהותי לנו, אינו קיים בנו למעשה, אלא אם כן נחליט לבחור באחריות ונממש אותו באופן ערכי. לפיכך, גם אם האדם מוגדר על ידי רבים כבן אנוש (human) באופן אימננטי, שכן החופש גלום בו באופן מוחלט, יהיה הדבר תלוי בבחירתו – ליטול את האחריות ולהעניק ערך להיותו חופשי, או לפעול בחוסר אחריות. החינוך לאחריות, לפיכך, מכשיר את

האדם לבחור במימוש האנושיות שבו באמצעות האחריות שהוא נוטל על כל דבר ועניין ובכך מעניק ערך ומשמעות לחייו. החופש (המופשט) והאחריות (המעשית) הם דבר אחד שיש לחנך אליו ולקיים אותו.

רשימת מקורות

- בובר, מרטין מרדכי (1980). אני ואתה. בתוך מרטין מרדכי בובר, *בסוד שיח* (עמ' 3-103). ירושלים: מוסד ביאליק.
- ברינוקר, מנחם (1992). זין פול סרט: דרכי החירות: ספרות, פילוסופיה ופוליטיקה ביצירת סרט. תל-אביב: משרד הביטחון.
- לוינס, עמנואל (2002). *אתיקה והאינסופי*. ירושלים: מאגנס.
- לורנץ, קונרד (תשל"ג). *הרע לכאורה: על התוקפנות בטבע*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ענבר, דן (1983). *אחריות*. תל-אביב: ספרית פועלים.
- Jonas, Hans (1984). *The imperative of responsibility*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pink, Thomas (2003). *Free will*. Oxford: Oxford University Press.
- Polin, Raymond (1987). Liberté, liberté, chérie. In George Feaver & Frederick Rosen (Eds.), *Lives, liberties and the public good* (pp. 15-26). London: McMillan Press.